

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 378.4.014 (477) «1917/1918»

Олександр Завальнюк

ПІДГОТОВКА УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ ЗА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (ЛИСТОПАД 1917 – КВІТЕНЬ 1918 рр.)

Олександр Завальнюк. Підготовка університетської реформи в Україні за Центральної Ради (листопад 1917 – квітень 1918 рр.). На основі архівних і опублікованих джерел, а також праць українських істориків досліджується питання про спробу реформування старих університетів, передусім св. Володимира, інших вишів, як початок національної університетської освіти, що відповідало інтересам і потребам українського відродження в добу Центральної Ради.

Ключові слова: Центральна Рада, Генеральне Секретарство освіти, Міністерство народної освіти УНР, російські університети, професура, університетська реформа, державний український університет, народний український університет.

Завальнюк А. Подготовка университетской реформы в Украине при Центральной Раде (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). На основе архивных и опубликованных источников, а также трудов украинских историков исследуется вопрос о попытке реформирования старых высших учебных заведений и создания государственных украинских университетов как начало новейшего национального университетского образования, что соответствовало интересам украинского возрождения при Центральной Раде.

Ключевые слова: Центральная Рада, Генеральное Секретарство просвещения, Министерство народного просвещения УНР, российские университеты, украинизация, университетская реформа, государственный украинский университет, народный украинский университет.

Сучасна Україна, яка взяла курс на європейський розвиток і пришвидшено реформує як державні інституції, так і практично всі сфери суспільного життя, проводить давно назрілі зміни, зокрема, у сфері вищої освіти, орієнтуючись на ефективну європейську університетську модель. При цьому прийнятий у 2014 р. Закон України «Про вищу освіту», який відповідає високим світовим критеріям, не ігнорує національну складову у підготовці фахівців. Державна політика має зберігати і розвивати досягнення та прогресивні традиції націо-нальної вищої школи¹.

Варто наголосити, що в історії українських вишів мали місце неодноразові спроби держави реформувати їх відповідно до виробленої парадигми.

Не всі заявлені гучні реформаторські заходи призводили до очікуваних результатів. Це стосується, зокрема, підготовки університетської реформи, що припала на добу Української Центральної Ради і уроки якої важливі для врятування у вдосконаленні сучасної освітньої політики. На жаль, дослідники не приділили цьому питанню належної уваги. Певний виняток становлять праці О. В. Колпакової², Н. Ю. Ротар³, Д. Ф. Розовика⁴, І. Г. Передерій⁵ та інші, утім піднята тема ними цілісно не з'ясовувалась, що пояснює подальшу увагу до неї. Тому метою нашої статті є дослідження суб'єктів, базових концептуальних документів та підсумкових результатів процесу підготовки університетської реформи в контексті політики Центральної Ради.

Повалення самодержавства і викликана ним широка демократизація суспільного життя забезпечили широкий національно-визвольний рух в Україні. Вчорашні піддані, які стали вільними громадянами і відчували свою історичну відповідальність за долю народу, майбутнє країни, спонукали їх до консолідації навколо революційної програми, одне із важливих і ключових завдань якої полягало у негайному творенні національної системи освіти. Завдяки наполегливій діяльності громадсько-освітніх кіл українського суспільства вже до листопада 1917 р. були українізовані сотні початкових шкіл; відкрилися перші українські гімназії, запрацював перший в історії молоді нації український народний університет⁶.

Після проголошення Української Народної Республіки національно-освітня політика, яка до того базувалася переважно на громадських ініціативах, набула державного характеру і стосувалася всіх галузей освіти, зокрема й вищої. Генеральне секретарство освіти УНР намагалось врахувати у своїй діяльності основні вимоги українізувати російську вищу школу в Україні, які приймалися на різних форумах навесні-влітку 1917 р. Готуючи відповідну реформу, керівний освітній орган виробив наприкінці року «Проект українізації вищої школи» – документ, який у разі затвердження урядом і Центральною Радою, мав стати відправним для радикальної перебудови системи вищої освіти в Україні. Він базувався на таких основних засадах: 1) у всіх вишах, не створених національними меншинами, мовою викладання і діловодства стає українська; 2) виклади українською мовою стають основними, іншими мовами (малась на увазі російська – О. З.) – паралельними; 3) зважаючи на технічні перешкоди, виконання попереднього пункту відбувається поступово; 4) у всіх вищих навчальних закладах запроваджується лектура з української мови, іспити з якої обов'язкові для кожного студента⁷. Отже, в разі реалізації цієї реформи у вищій освіті мали відбутися істотні революційні зміни, пов'язані передусім із запровадженням української викладової мови, якій надавався пріоритет за умов утративізму навчального процесу. Її збиралися ввести також як загальнокультурну дисципліну, що мала забезпечити рівень володіння мовою титульної нації всіх без винятку студентів. Відтак передбачувані заходи віддзеркалили історичні прагнення українців мати свою вищу школу – основу національної культури.

Як видно, цей проект містив загальні вимоги і не встановлював конкретних термінів запровадження новацій, не враховував здатність професорської корпорації, яка загалом була неукраїнською, викладати фахові предмети мовою українців. Щодо обов'язкової лектури з української мови, то відповідні кадри могли знайтися за мови використання праці філологів-сумісників. При цьому зауважимо, що і Українське наукове товариство (березень 1917 р.), і всеукраїнський учительський з'їзд (квітень 1917 р.), розглядаючи питання про українізацію вищої школи в Україні, звертали увагу на дефіцит відповідних кадрів. Тож не випадково вони звернулися до українських науково-педагогічних працівників, які проживали поза межами рідних місць, «негайно перенести свої виклади на Україну»⁸. З тим же проханням виступили делегати Третьої конференції українського студентства 21 квітня 1917 р.⁹. Скільки професорів і доцентів могли прибути, наприклад, з Росії, у вишах якої трудилася невстановлена чисельність науково-педагогічних працівників українського походження, – ніхто не підраховував. Тож вважати цей спосіб наповнення українських викладацьких кадрів у вищій школі України, яка підлягала реформуванню, дійовим було проблематично.

З невідомих причин «Проект» не набрав юридичної сили, його навіть не розглядали на засіданні Генерального секретаріату. Ймовірно, І. М. Стешенко, його наступник, а також український уряд, по-перше, зрозуміли усю складність негайної реалізації реформи, по-друге, зробили поправку в часі через непередбачені воєнно-політичні події (перша російсько-українська війна, перемовини у Брест-Литовську тощо), які на той час мали для України набагато більше значення, ніж українізація освіти. Радикальні заходи у цій сфері могли збільшити ряди опозиції проти української влади, що неминуче послабило б її внутрішнє становище і викликало б додаткові ускладнення.

Утім все це не означало, що курс на реформування вишів відмінили. Після повернення 9 березня 1918 р. (за н. ст.) до Києва української влади, яка почувалася переможцем після вигнання червоного війська, під тиском національно свідомої інтелігенції, знову взялася за вирішення питання про українізацію старої вищої школи. Тільки на цей раз воно було сформульовано не так розмито, як у «Проекті», а більш конкретно і стосувалося не всієї сукупності вищих навчальних закладів. Основна увага була приділена їх стрижневі – університету св. Володимира, більшість професури якого ще з липня 1917 р. демонстративно виступали проти українського національно-визвольного руху, Центральної Ради, як керівного органу боротьби українців за свою державність, зовсім не сприймали української мови як державної і рішуче наполягали на недопущенні її до навчальних закладів¹⁰. За цей брутальний випад уже тоді в політикумі роздавалися голоси про необхідність «покарання» цитаделі російщення України (так оцінювали університет св. Володимира). Мала Рада у відповідь на антиукраїнські випадки професури цього вишу доручила Генеральному секретареві освіти «виробити цілий ряд конкретних мір і подати їх потім на затвердження»¹¹. 29 вересня Генеральний секретаріат розповсюдив

декларацію, в якій, зокрема, наголосив, що збирається запровадити контроль над усіма вищими школами на теренах Наддніпрянської України, не порушуючи їхньої автономії¹². Проте реалізувати цей намір владі, яку контролював Тимчасовий уряд Росії, тоді не вдалося через несприятливі чинники.

Ідеї «Проекту» знайшли розвиток у програмі реформування вищої школи України, намічені у березні 1918 р. радою міністра освіти (дорадчим органом при керівникові освітнього відомства). Вона передбачала такі заходи: 1) запровадження обов'язкової лектури української мови у всіх вищих навчальних закладах; 2) збільшення кафедр українознавства; 3) вироблення у майбутньому строків і шляхів поступової українізації вишів відповідно до наявності кадрів українських науковців та можливості неукраїнських вчених оволодіти державною мовою; 4) налагодити систематичну підготовку кадрів нових українських вчених; 5) виробити мережу нових державних класичних університетів, зокрема, перетворити КНУУ у національний виш, з державними правами і державним фінансуванням; 6) заснувати в губернських центрах низку народних університетів (перш за все, у Києві, Харкові, Одесі) і державного університету в Кам'янці-Подільському та перетворити у державний університет КНУУ; 7) поступово зосередити на батьківщині українських вчених, які опинилися за кордоном¹³. Отже, ця програма (по суті, проект) реформування сфери вищої школи була набагато ширшою і конкретнішою від виробленої наприкінці 1917 р., хоча, як і попередній документ, не розглядалася урядом.

С. Постернак, який входив до складу тієї ради і брав участь у виробленні заходів із реформування вищої школи, нічого не говорить про резонанс для останніх місяців Центральної Ради питання щодо реформування університету св. Володимира, який в українському суспільстві сприймали за оплот великоросійської ідеї (відсутність згадки про це можна пояснити тим, що остаточний варіант тексту його рукопису припав на час, коли у Києві функціонував денікінський режим, що отримав від згаданого вишу велику підтримку, а сама книга з'явилася 1920 р., за більшовицької влади, яку автор відзначив як радикального реформатора вищої школи¹⁴). Намагаючись якомога швидше покінчити з цим «гніздом реакції» (О. С. Грушевський у квітні 1918 р. наголошував, що в професорській корпорації того закладу панує «ворожий настрій і не помітно, щоб сей настрій щезав»¹⁵), у Міністерстві освіти УНР вирішили об'єднати цей виш з Київським народним українським університетом в один виш – державний український університет. Виступаючи перед лекторами КНУУ²⁴ (11) березня 1918 р., директор департаменту вищої і середньої школи Ф. П. Сушицький повідомив про такий намір. При цьому він наголосив, що зовсім не йдеться про нищення російських культурних цінностей в Україні взагалі і університету св. Володимира зокрема¹⁶. Отже, з нового навчального року пропонувалося реформувати два столичні університети – народний український і св. Володимира. Задум полягав у тому, щоб, об'єднавши ці виші, передусім послабити становище російської професури в розширеному колективі науково-педагогічних працівників і посилити український

вплив на студентську молодь, зробити об'єднаний університет політичною опорою існуючої влади, потужним осередком української культури.

З метою попереднього опрацювання цього питання міністр освіти В. К. Прокіпович на початку квітня 1918 р. утворив спеціальну університетську комісію (інша назва – узгоджувальна комісія – О. З.) під головуванням товариша міністра П. І. Холодного, до якої увійшли представники університету св. Володимира (ректор, один декан, два професори, один доцент), Київського народного українського університету (ректор, один декан, 9 професорів) і самого міністерства (директор департаменту вищої і середньої школи та його заступник). Отже, більшість у комісії була за представниками КНУУ. Головне завдання комісії полягало у виробленні основ і умов об'єднання двох вишів в один державний університет св. Володимира з українською викладовою мовою. На її розгляд внесли такі тези: 1) Об'єднання університету св. Володимира з українським і утворення «Державного університету св. Володимира». До нової юридичної особи переходять усі лектори КНУУ на українські кафедри за умови, що вони мали наукові ступені і вчені звання, а також студенти українського університету з освітою не менше 6 років гімназії. 2) Для російської професури надаються полегшення в отриманні українського громадянства, створюються робочі місця на російських паралельних кафедрах. У зв'язку з цим пропонувалося внести відповідні зміни до українського трудового законодавства. 3) Для професорів-росіян, в разі виходу на пенсію, призначається підвищена державна пенсійна допомога (4,5 тис. – 5 тис. крб.). 4) За наявності відповідних наукових сил відкриваються штатні українські кафедри; російські кафедри існують як паралельні. 5) Починаючи з осені 1919 р., діловодство адміністрації вишу ведеться українською мовою, у для всіх інших підрозділів встановлювався термін не більше одного року. 6) Відкривається обов'язкова лектура з української мови. 7) Упродовж 5 років пропонується перейти на україномовне викладання по всіх кафедрах. 8) Усі професорські стипендіати, які утримуються на державні кошти, мають володіти українською мовою¹⁷.

На жаль, не збереглися протоколи роботи комісії, тож не має змоги з'ясувати перебіг дискусій з цієї проблеми, які відбувалися на засіданні вже 13 квітня 1918 р. Не буде помилкою стверджувати, що делегація університету св. Володимира не погоджувалася на об'єднання закладів. Про це можна судити із матеріалів роботи з'їзду представників вищих навчальних закладів України, підготовка якого розпочалася ще 1 квітня 1918 р. Задум організаторів цього заходу полягав у тому, щоб сформувати єдиний фронт російських вишів в Україні проти їх реформування. Як свідчать архівні документи, на цей з'їзд прибули 18 представників від університету св. Володимира, Київського політеху, Київської духовної академії, Новоросійського університету і Ніжинського історико-філологічного інституту. Попри офіційний порядок денний, який мав виробниче спрямування, чимало виступів містили політичні складові. Так, обговорюючи незаплановане питання про об'єднання двох столичних університетів, професор П. М. Богаєвський наполягав на необхідності охорони росій-

ської культури в Україні. Щодо університету св. Володимира, який він представляв, то делегат наголосив, що той має право на подальше автономне існування, головне щоб це визнали ті діячі, які «називають себе українцями». Доцент І. М. Малінін заявив, що, спілкуючись з представниками української влади, він переконався: курс Міністерства народної освіти УНР на об'єднання двох університетів незмінний, тому пропонував йти на компроміс, який йому бачився у створенні українських паралельних кафедр.

Песимістичні прогнози щодо українізації університету св. Володимира висловив професор І. А. Лінниченко. Він, зокрема, заявив: «Не лише через 5 років, – через 10 років українізація університетів не вдасться»¹⁸. Ректор Новоросійського університету професор А. Д. Білімович, прогнозуючи негативні наслідки створення паралельних кафедр у російських вишах, несподівано попросив присутніх підтримати його бачення виходу із ситуації, а саме: запропонувати владі перейти до творення нових українських вищих шкіл, які не заважатимуть діяльності російських ВНЗ та існуватимуть паралельно з ними в єдиному освітньому просторі України. Цей хід сподобався ректору університету св. Володимира професору Є. В. Спекторському. Підтримуючи його, він висловився проти надання українській мові статусу державної та введення її до вищої школи.

З'їзд абсолютною більшістю голосів проголосував за несвоечасність реформи вищої школи. Нею, на переконання депутатів, повинен зайнятися законодавчий орган, створений Установчими зборами. Не погоджуючись із запровадженням української мови як державної, форум не підтримав ідею об'єднати два університети, українізувати Ніжинський історико-філологічний інститут, наголосивши, що відкриття нових українських просвітніх установ не повинно відбуватися за рахунок наявних російських університетів та інститутів і запропонував шлях творення «самостійних українських вищих шкіл»¹⁹.

Комісія, яку очолював П. І. Холодний, під час роботи цього з'їзду не працювала. Вдруге вона зібралася 20 квітня 1918 р. Очевидно, саме тоді їй подали ухвалу делегатів російських вищих навчальних закладів, яка явно не узгоджувалася з міністерським проектом щодо об'єднання двох університетів. Сподіватися на компроміси у розв'язанні проблеми було нереально. Представники університету св. Володимира дали зрозуміти, що за ними стоїть практично вся російська професура ВНЗ України. Зламати такий опір було не під силу тим, хто, маючи владні повноваження, збирався утворити національну систему вищої освіти. Не випадково, що у звіті про роботу тієї комісії лаконічно зазначалось, що підсумком обговорення плану злиття університетів стало вироблення деяких кроків «щодо порозуміння між зацікавленими сторонами»²⁰. Не було вироблено відповідного законопроекту, який після прийняття міг дати старт реформі.

Намір української влади щодо університету св. Володимира і рішення з'їзду представників російських вищих навчальних закладів України викликали відповідну реакцію українського студентства. Ще до початку роботи узгоджу-

вальної комісії, 7 квітня 1918 р. студентська громада університету св. Володимира одностайно висловилася за припинення існування їхньої *alma mater*, «яко осередку русифікації», після завершення 1917–1918 навчального року і засудила протилежну позицію, висловлену філією «Союза русских на Украине», що діяв у стінах того ж вишу²¹. 24 квітня 1918 р. відбулося віче студентів Київського українського народного університету, яке заявило, що залишати університет св. Володимира у «теперішньому його стані» недопустимо. Крім того, учасники зібрання висловилися за те, щоб при об'єднанні двох вишів перевагу отримав КНУУ²². Свою ухвалу вони передали до Міністерства освіти УНР. Утім використати підтримку студентської молоді в питанні вирішення долі столичного російського вишу освітнє відомство не встигло через гетьманський переворот.

Отже, за Центральної Ради українській владі вдалося приступити до реформування успадкованої системи освіти, передусім її початкової і середньої ланки. Щодо російської вищої школи, на яку держава справляла найслабший вплив, то українізаційні заходи, як інструмент політики, спрямованої на створення національної освітньої мережі, тут практично не відбувалися. Повільно йшов процес вироблення концепції реформування старих вишів. Повністю провальним виявився проект об'єднання двох столичних університетів – св. Володимира і українського народного університету. Відповідна міністерська комісія, через непоступливу позицію представників російського вишу, не направила жодного погодженого рішення, яке могло стати основою для відповідного закону УНР. У цьому питанні влада діяла кволо, нерішуче і, боячись демаршів неукраїнської спільноти, необґрунтовано допускала компромісний підхід, який свідчив про її слабкість і у підсумку завів реформу у глухий кут. У тих складних умовах українська держава не змогла прийняти чіткої програми реформування галузі, щоб реалізувавши її, поставити на службу довгостроковим національним інтересам. Тодішній досвід має бути уроком для сучасних українських реформаторів.

Примітки:

¹ Закон України «Про вищу освіту»: чинне законодавство станом на 06 вересня 1914 року: (відповідає офіц. текстові). – Київ: Алерта, 2014. – С. 6.

² Колпакова О. В. Національна вища школа в Україні (1917–1921 рр.) / О. В. Колпакова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки / Ін-т іст. Укр. НАН Укр. – Київ, 1996. – С.11-22.

³ Ротар Н. Ю. Питання організації національної вищої освіти в політиці українських національно-демократичних урядів (1917–1921 рр.) / Н. Ю. Ротар // Питання історії України: зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 1997. – Вип.1. – С.172-182.

⁴ Розовик Д. Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920): Монографія / Д. Ф. Розовик. – Київ: ВПЦ «Київ. ун-т», 2002. – 311 с.; він же. Культурне будівництво в Україні у 1917–

1920 рр. / Д. Ф. Розовик. – Київ: «Аквілон-Плюс», 2011. – 544 с.

⁵ Передерій І. Г. Розбудова національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради: історичний аспект: Монографія / І. Г. Передерій. – Полтава: Вид-во ПолтНТУ, 2009. – 160 с.

⁶ Див.: Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. В 2-х т. / Д. Дорошенко. – Київ: Темпора, 2002. – Т. 1. – С. 278.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2201, оп. 1, спр. 329, арк. 88.

⁸ Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.) / Г. Васькович. – Київ: Укр. вільн. ун-т, 1996. – С.271.

⁹ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: документи і матеріали / Редкол.: В. Ф. Верстюк (керівник) та ін. – Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2003. – С. 236.

¹⁰ Див.: З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників. У 2 кн. – Київ: Заповіт, 1994. – Кн. 2. – С. 381-384.

¹¹ Українська Центральна Рада: док. і матеріали. У 2 т. / Упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. – Київ: Наук. думка, 1996. – Т. 1. – С. 262-263.

¹² Там само. – С. 326.

¹³ Див.: Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–19 рр. / С. Постернак. – Київ: Печатня Видавн. тов-ва «Друкар» 1920. – С. 74-75.

¹⁴ Там само. – С.4, 76.

¹⁵ О. Г. Університетське питання / О. Г. // Народна воля. – К., 1918, 10/23 квітня, с.3.

¹⁶ Державний архів міста Києва, ф. Р-936, оп. 1, спр. 8, арк. 13.

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2201, оп. 1, спр. 326, арк. 92-92зв.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 327, арк. 1зв.-22.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 326, арк. 92 зв.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 327, арк. 111, 133.

²¹ Постанова студентської «Громади» // Нова Рада, 1918, 13 квітня, с.3.

²² ALMA MATER. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920. Матеріали, документи, спогади. У трьох книгах. – Київ: «Прайм», 2001. – Кн. 2. – С. 356.

Oleksandr Zavalniuk. The Preparation of the University Reform in Ukraine at the times of the Central Rada. Based on the archival and published sources, as well as the works of the Ukrainian historians, the issue on the attempt to reform the old universities, of St. Volodymyr in particular, and other high schools, as the beginning of the national academic education, which corresponded the interests and needs of the Ukrainian revival at the times of the Central Rada, is being investigated.

Key words: Central Rada, General Secretariat of Education, Ministry of national

education of UNR, Russian universities, professors, university reform, state Ukrainian university, national Ukrainian.

Отримано: 07.11.2016 р.

УДК 94 (477)«192»

Андрій Лубчинський

ПОЛІТИКА ЗЕМЛЕРОЗПОДІЛУ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТ. В УКРАЇНІ

Андрій Лубчинський. *Політика землерозподілу на початку 20-х рр. ХХ ст. в Україні.* Напередодні запровадження непу в Україні відбувався пошук владними структурами способів і методів вирішення земельної проблеми. Аграрне питання завжди гостро стояло в Україні. Влада різними шляхами змусила українських селян повірити, що їй нова земельна політика і є тією віковою мрією про можливість насолоджуватись працею на своїй землі.

Метою даного дослідження є показати землевпорядні заходи радянського уряду як підготовчий процес до нівелювання індивідуальних форм сільгоспвиробництва і подальшого впровадження колективних форм господарювання в аграрному секторі України в 20-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: економічний розвиток, аграрні відносини, комітет бідноти, земельний наділ, перерозподіл, форма господарювання, селянський двір.

Андрей Лубчинский. *Политика землераспределения в начале 20-х гг. ХХ в. в Украине.* Накануне ввода нэпа в Украине происходил поиск властными структурами способов и методов решения земельной проблемы. Аграрный вопрос всегда остро стоял в Украине. Власть различными путями заставила украинских крестьян поверить, что ее новая земельная политика и является той вековой мечтой о возможности наслаждаться трудом на своей земле.

Целью данного исследования является показать землеустроительные мероприятия советского правительства как подготовительный процесс к нивелированию индивидуальных форм сельхозпроизводства и дальнейшего внедрения коллективных форм ведения хозяйства в аграрном секторе Украины в 20-х гг. ХХ ст.

Ключевые слова: экономическое развитие, аграрные отношения, комитет бедноты, земельный надел, перераспределение, форма ведения хозяйства, крестьянский двор.

Питання політичного та соціально-економічного розвитку аграрного сектора України у 20-ті роки, на етапі становлення економічної бази суспільства радянського зразка, завжди перебували у центрі уваги істориків, економістів,